

Sürgünden Müderrisliğe: Osmanlı Aydını Arap Edebiyatı Tarihçisi Müderriszâde Mehmed Fehmî'nin Serencamı

From Exile To Teaching: Ottoman Intellectual And Literary Historian Müderriszâde Mehmed Fehmi's Adventure

Arş. Gör. İsmail Araz

Marmara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Arap Dili ve Belagati Bilim Dalı
Marmara University, Faculty of Theology, Department of Arabic Language and Rhetoric
ismail.araz@marmara.edu.tr
 0000-0002-3482-0483

Makale Bilgisi / Article Information

Geliş Tarihi / Received	Makale Türü / Article Type	Kabul Tarihi / Accepted	Yayın Tarihi / Published
27 Haziran / June 2022	Araştırma Makalesi / Research Article	18 Ağustos / August 2022	15 Eylül / September 2022

Atıf Bilgisi / Cite as:

Araz, İsmail. "Sürgünden Müderrisliğe: Osmanlı Aydını Arap Edebiyatı Tarihçisi Müderriszâde Ahmed Fehmî'nin Serencamı", *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/2 (Eylül 2022), 914-937.
<http://doi.org/1051702/esoguifd.1135936>

İntihal / Plagiarism: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelenmiş ve intihal içermediği teyit edilmiştir. / This article has been reviewed by least two referees and scanned via a plagiarism software.

Copyright © Published by Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi / Eskişehir Osmangazi University, Faculty of Theology Bütün hakları saklıdır. / All right reserved. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/esoguifd>

CC BY-NC 4.0 This paper is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial License

Etik Beyanı / Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu, yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği ve bu araştırmanın desteklenmesi için herhangi bir dış fon almadıkları yazar tarafından beyan olunur / It is declared by the author that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study; that all the sources used have been properly cited; that no external funding was received in support of the research.

Sürgünden Müderrisliğe: Osmanlı Aydını Arap Edebiyatı Tarihçisi Müderriszâde Mehmed Fehmî'nin Serencamı1

Öz ► Bu çalışmada XX. yüzyılın önemli edebiyat tarihçilerinden Osmanlı aydını Bağdatlı Mehmed Fehmî'nin (öl. 1944) hayatı incelenmiştir. Çalışmada, hayatında önemli bir yer edinen ve ilerleyen zamanlarda kendisine hatırı sayılır bir şöhret kazandıran müderrislik vazifesine adım atmasını sağlayan sürgün hadisesi üzerinde özellikle durulmuştur. Söz konusu sürgünden sonra Mehmed Fehmî'nin dönemin başkenti İstanbul'a nasıl geldiği tetkik edilmiş; dönemin yüksek öğretim müessesesi Dârülfünun'daki vazifeye geçişine dikkat çekilmiştir. Bütün bunlar ele alınırken Mehmed Fehmî'nin hayatında yadsınmaz bir önemi haiz edebiyat tarihçiliğine ve bu alandaki görüşlerine de ayrıca atıf yapılmıştır. Bu bağlamda memurluk, sürgün ve edebiyat tarihi müderrisliği şeklinde hareketli bir serüvene sahip Mehmed Fehmî'nin söz konusu serüveninin Osmanlı dönemi Arap edebiyatı tarihinin seyri hakkındaki iddialara cevap teşkil ettiği vurgulanmıştır. Bunun yanında, Mehmed Fehmî'nin hayatının müstakil bir çalışmada ayrıntılı bir şekilde ele alınmasının gerekliliği ve önemi üzerinde durulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Arap Edebiyatı, Edebiyat Tarihi Yazıcılığı, Mehmed Fehmî, Osmanlı Devleti, Kayıp Halka.

From Exile To Teaching: Ottoman Intellectual And Literary Historian Müderriszâde Mehmed Fehmi's Adventure

Abstract ► In this article, the biography of Baghdadi Mehmed Fehmi, one of the important literary historians of the 20th century, was examined. In the study, especially the exile part which has an important place in his life, is emphasized. This event brought him fame in the later years of his life. How Mehmed Fehmi came to Istanbul the capital of the period after his exile was investigated. Was given to the transition from exile to the post in Dârülfünun, the higher education institution of the period. While dealing with this part of his life, Mehmet Fehmi's aspect as a literary historian, which has an undeniable importance in his life, and his view on the history of literature is also referred to throughout the study. In this context, when the aforementioned adventure of Mehmed Fehmi, who has an adventure as a civil servant, exile and, professor of literary history, is emphasized. This highlighting constitutes an answer to the claims about the course of the history of Arabic literature in the Ottoman period. The study concluded by underlining the necessity and importance of handling Mehmed Fehmi's life in detail in a future independent study.

Keywords: Arabic Literature, Historiography of Literature, Mehmed Fehmi, Ottoman Empire, Lost Period.

Giriş: Tarihsel Arka Plan ve Çalışmanın Mahiyeti

XIX. yüzyılın sonlarında Ortadoğu, Kuzey Afrika ve Balkanlar'da oluşan siyasi kargaşa ve dünyûn-ı umûmiyye'den kaynaklı artan ekonomik baskılar dolayısıyla Osmanlı Devleti sıkıntılı

¹ Bu çalışma, 2021 yılında Fecr Yayınları tarafından yayımlanan Bağdatlı Müderriszâde Mehmed Fehmî'nin *Târîh-i Edebiyyât-ı Arabiyye* adlı eserinin giriş kısmı esas alınarak hazırlanmıştır. Ayrıntılı bilgi için bk: Bağdatlı Müderriszâde Mehmed Fehmî, *Târîh-i Edebiyyât-ı Arabiyye*, haz. İsmail Araz (Ankara: Fecr Yayınları, 2021), 1/39-49; hâlihazırda söz konusu eser genişletilmiş ikinci baskıya hazırlanmaktadır.

süreçler geçirir.² Devletin yaşadığı siyasi ve iktisadi zayıflıklar, Ortadoğu'da Batı'nın etkisiyle gelişen bazı milliyetçi hareketlerin ve bu hareketlerin amaçları doğrultusunda yaşanan gelişmelerin engellenememesine yol açar. Özellikle Fransızların Mısır ihtilali, Ortadoğu'da sonradan meydana gelecek ve Osmanlı'nın saf dışı bırakılmaya çalışılacağı Batı eksenli kültürel hareketlenmenin tetikçisi olur. Nitekim Yavuz Sultan Selim'in (öl. 1520) Mercidâbık (1516) ve Ridâniye (1517) savaşlarından galip ayrılmasıyla Ortadoğu'ya hâkim olan Osmanlı Devleti ile bölge halkları arasında yıllarca devam eden sükûnet, Napolyon'un (öl. 1821) 1798 yılında Mısır'a düzenlediği harekâtla yok edilmeye çalışılır. Napolyon'un İskenderiye'yi istila ettikten sonra Mısırlılara yazdığı fermanla geçen aşağıdaki ifadeler, Mısır başta olmak üzere birçok Arap vilayetinde ortaya çıkan istikrarsızlığın perde arkasını yansıtmaya yönüyle önem arz eder:³

"Hürriyet ve müsavat esasına mebni olan cumhûr-i France'den... Ey Mısırlılar! Bu tarafa ancak sizin dininizi izale kastıyla gelmişim diye ilkâ ederler ki bu ise kizb-i sarîhtir. Onu tasdik etmeyiniz ve müfterilere deyiniz ki; benim bu taraflara teveccühüm, ancak sizin hakkınızı zalimlerden alıvermek içindir."

Fermanla Fransızların Mısırlılara hürriyet, bağımsızlık, eşitlik ve adalet getirdiği belirtilmiştir.⁴ Bununla birlikte Napolyon'un, komutanlarına yazdığı başka bir mektupta bu harekâtın amacı, hürriyet ve adalet getirmekten ziyade Mısır'daki Osmanlı hâkimiyetini yok etmek olarak ifade edilmiştir. Kaynakların aktardığına göre Napolyon, generali Zayonchek'e (öl. 1826) yazdığı mektupta bölgede hâkimiyetleri devam etmekte olan ve Türk olarak isimlendirdiği Müslümanlara son derece katı davranılmasını ve Müslümanların öldürülmelerini emretmiş; kendisinin her gün üç kişiyi öldürdüğünü ve başlarını kestirerek caddelerde gezdirdiğini ifade etmiştir.⁵

² Balkanlar'da yaşanan kayıplar için bk. Cevdet Paşa, *Târîh-i Cevdet* (İstanbul: Matbaa-i Osmâniyye, 1309), 11/118-119 ve 160 vd.; Meral Bayrak, *1821 Mora İsyanı ve Yunanistan'ın Bağımsızlığı* (Eskişehir Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1999), 61 vd.; Suraiya Faroqhi (ed.), *Türkiye Tarihi: Genç Osmanlı İmparatorluğu*, çev. Fethi Aytuna (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2016), 3/74-81.

³ Cevdet Paşa, *Târîh*, 6/319-350 ve 402-406.

⁴ Napolyon'un fermanında yer alan bu ifadeler, Cebertî'nin (öl. 1825) aktardıklarıyla çelişmektedir. Cebertî, Fransızların Kahire'ye girişi sırasında birçok kutsal yeri yerle bir ettiklerini ve Ezher Camisi'ne atlarla girdiklerini kaydetmektedir. Ayrıntılı bilgi için bk: Abdurrahman b. Hasan Cebertî, *'Acâibü'l-âsâr fi't-terâcim ve'l-ahbâr*, thk. A. Abdürrahman Abdürrahim (Kahire: Dârü'l-Kütübi'l-Mısriyye, 1998), 3/1 vd.; Fransızların Mısır'ı işgal etmelerinin Mısırlılar başta olmak üzere İslâm âlemi üzerindeki olumsuz etkileri için ayrıca bk. Mahmûd Muhammed Şâkir, *Risâle fi't-tarik ilâ sekâfetinâ* (Kahire: Matbaatü'l-Medenî, 1987), 90-150.

⁵ Abdurrahman er-Râfî, *Târîhu'l-hareketi'l-kavmiyye ve tetavvuri nizâmî'l-hükmi fi Mısır* (Kahire: Matbaatü'n-Nahda, 1929), 1/283-285.

Osmanlı Devleti'nin egemenliğini bertaraf etmek amacıyla Mısır'ın ihtilal edilmesi ve Fransızların bu ihtilal bağlamında dillendirdikleri özgürlük, hürriyet ve adalet sloganları, ilerleyen dönemlerde bazı Arap edebiyatçıların düşünce dünyalarını şekillendirir.⁶ Nâsîf el-Yâzicî (öl. 1871), oğlu İbrâhim el-Yâzicî (öl. 1906), Corcî Zeydân (öl. 1914) ve Dâvûd Ammûn (öl. 1922) gibi edebiyatçılar, Osmanlı'nın hilafet adı altında sürdürdüğü hâkimiyetten duydukları rahatsızlığı bazen dolaylı bazen de doğrudan dile getiren edebiyatçılardan sadece bazılarıdır.⁷

Askerî anlamda olmasa da kültürel açıdan Napolyon'un Mısır harekâtı kısmen başarılı olur; bunun sonucunda bölge halkları arasında sömürge zihniyetinden etkilenen aydınlar yetişir. Bu aydınlar, Osmanlı dönemini karanlık ve düşünmeyi sekteye uğratan bir dönem; buna karşılık Napolyon'un harekâtından sonraki dönemi ise Nahda (Diriliş, Yeniden uyanış) şeklinde isimlendirirler.⁸ Söz konusu edebiyatçı ve aydınların, Osmanlı'yı Arap edebiyatının duraklamasına sebep olmakla itham etmeleri, “*Arap edebiyatına Osmanlı'nın katkısı oldu mu? Osmanlı döneminde herhangi bir şair veya edip yetişti mi? Osmanlı hâkimiyetinin Arap edebiyatını sekteye uğratmadığına dair argümanlar var mıdır?*” şeklinde birçok soruyu gündeme getirir.

Yukarıda değinilen hususlar üzerinde durulduğunda çoğunun sonuç olduğu görülür. Dolayısıyla burada sorulması gereken temel soru, “*Sonuca sebep olan olay nedir?*” şeklinde olmalıdır. Sonuçların çeşitliliği gibi bu sorunun da birçok cevabı bulunmakla beraber asıl mesele, daha önce belirtildiği üzere Mısır'ın ihtilaliyle başlar. Fransa'nın Mısır ihtilali, bir devrin kapanması ve modern edebiyatın başlangıcı olarak görülür.⁹ Yeni bir edebiyat serüvenine işaret eden “*Modern Edebiyat*” veya “*Nahda/Diriliş Edebiyatı*”, ilk bakışta tarihî ve siyasi olayların zorunlu kıldığı masumane bir isimlendirme izlenimi verebilir. Ancak *modern* ismi, müsteşriklerden etkilenen bazı edebiyatçılar tarafından çoğu kez 1800'den önceki dönemin hem izahı hem de karşıtı olarak kullanılır. Zira Osmanlı'nın hâkimiyet sürdüğü modern öncesi dönem, edebiyat tarihine dair çalışmalar yürüten bir kısım araştırmacı

⁶ Bu konuda Mahmûd Şâkir'in adı geçen eserinin 113-122 sayfalarına bk. Mahmûd Şâkir, Mısır işgalinin önceden tasarlandığını, hilafeti ve Türk egemenliğini ortadan kaldırmak için uygun bir zeminin hazırlandığını belirtmektedir.

⁷ er-Râfiû, *Târîhu'l-hareketi*, 1/44-48; bu konudaki bazı şiirler için bk: Abdüllatif Şerâre, *Vahdetü'l-Arab fi ş-i'ri'l-Arabî: Dirâse ve nusûs ş-i'riyye* (Beyrut: Merkez Dirâsât el-Vahdeti'l-Arabiyye, 1988), 110-115.

⁸ Napolyon'un Mısır harekâtından önce Osmanlı hâkimiyeti altındaki Kahire vb. bölgelerdeki ilmî ve kültürel hayata dair yapılan bazı açıklamalar için bk. Ahmed Heykel, *Tetavvürü'l-edebî'l-hadîs fi Mısır: Min evâilî'l-karni't-tâsi' 'aşer ilâ kiyâm el-harbi'l-ülâ el-âlemiyye* (Kahire: Dârü'l-Maârif, 1994), 13 vd.

⁹ Bu durum, çoğu edebiyat tarihçisi tarafından kabul edilmektedir. Bazı örnekler için bk. Corcî Zeydân, *Târîhu âdâbi'l-lugati'l-Arabiyye* (Kahire: Dârü'l-Hilâl, t.y.), 4/6-7; Hannâ el-Fâhûrî, *el-Câmi' fi târihi'l-edebî'l-Arabî: el-edebü'l-hadîs* (Beyrut: Dârü'l-Cîl, 1986), 11; M. M. Badawi, (ed.), *Modern Arabic Literature*, (Cambridge: Cambridge University Press, 1997), 1-3.

tarafından “kayıp halka, inhitat (decline) ya da karanlık dönem” olarak adlandırılır. Osmanlı hâkimiyeti altında geçen bu dönem, bir iddiaya göre Arap edebiyatının gelişimini sekteye uğratan, şair ve yazarların azaldığı, hatta edebî anlamda üretimin durma noktasına geldiği bir dönemdir.¹⁰

Çalışmanın ana konusunu oluşturan Mehmed Fehmî, Osmanlı Devleti'nin birçok yönden çalkantılı olduğu bir döneme tanıklık eder. Milliyetçi hareketlerin çoğaldığı, çeşitli cemiyetlerin kurulduğu ve Osmanlı yönetiminin hedef alındığı böyle bir dönemde yaşayan Mehmed Fehmî'yi çalışma ve incelemeye değer kılan en önemli husus, “Osmanlı Devleti, Arap edebiyatının gelişmesine engel oldu.” söylemini geçersiz kılan bir serencama sahip olmasıdır. Aldığı eğitim, yaşadığı olaylar, vazifeleri ve verdiği dersler söz konusu iddiaların tetkike muhtaç olduğunu göstermesi yönüyle oldukça önemlidir. Öyle ki Ortadoğu'da Batılı güçlerin de etkisiyle edebiyatçı aydınlar tarafından Osmanlı'ya karşı halkın ayaklandırılmaya çalışıldığı sırada kendisi de Ortadoğulu olan Mehmed Fehmî, dönemin başkentinin en önemli kurumunda, Dârülfünun'da Arap edebiyatına dair dersler vermekteydi. Böyle önemli bir iddianın somut cevabını teşkil eden Arap edebiyatı tarihçisinin Bağdat'tan İstanbul Dârülfünun'a ve edebiyat tarihçiliğine uzanan serencamının incelendiği bu çalışma, söz konusu iddialara cevap niteliğinde olması hasebiyle önem arz eder. Hacim ve muhteva yönüyle Arap edebiyatı tarihine dair Osmanlı döneminde yazılmış en kapsamlı çalışma olan *Târîh-i Edebiyyât-ı Arabiyye*'ye imza atması ve bu çalışmayı Osmanlıca kaleme alması göz önüne alındığında Mehmed Fehmî'nin yukarıdaki iddialar silsilesinde incelenmeye ve değerlendirilmeye değer önemli bir şahsiyet olduğu anlaşılır. Bununla beraber bu çalışmanın birincil amacı, Mehmed Fehmî'nin göz ardı edilen söz konusu hayatına atıf yapmak olduğundan, onun Arap edebiyatı tarihi araştırmalarında nerede durduğu meselesi üzerinde durulmamıştır. Bahsi geçen meseleye atıf yapılmakla yetinilmiş; konunun ayrıntıları ilgili araştırmacıların merakına bırakılmıştır.

1. Mehmed Fehmî'nin İstanbul Öncesi Serüveni: Çocukluk Yılları, Eğitimi ve İlk Görevi

¹⁰ Bu düşünceye sahip edebiyatçıların öncülerinden biri de Corcî Zeydân'dır (öl. 1914). Zeydân, Osmanlı Dönemi'ni, “Karanlık, zihinlere durgunluk veren, inhitat, korku ve adaletsizliğin hâkim olduğu; Arap edebiyatının en fazla inhitata uğradığı, insanların evinden çıktığı zaman neyle karşılaşacaklarını bilemedikleri...” bir dönem olarak tanımlar. Burada dikkatleri çeken husus, Zeydân'ın bu bilgileri aktardıktan sonra “Mısır'ın durumu bu şekilde devam etti; ta ki Fransızlar kendisine göz dikip 1798 yılında işgal edene değin... Bu işgalle Osmanlı Devleti dönemi son buluyor...” ifadesidir. Beyrut'ta Ortodoks bir ailenin mensubu olarak dünyaya gelen Zeydân'ın, kendi ifadesiyle ‘karanlık’ gördüğü dönemin, Fransızların Mısır'ı istila etmesiyle son bulduğunu söylemesi, Napolyon'un Mısır halkına gönderdiği fermana yer alan ifadelerin etkisinde kaldığına işaret etmesi yönüyle ayrıca önemlidir. Bk. Corcî Zeydân, *Târîhu âdâb*, 3/290-293.

Mehmed Fehmî, XIX. yüzyılda Osmanlı Devleti hâkimiyeti altında bulunan Irak'ta kültürlü ve eğitilmiş bir ailede dünyaya gelir.¹¹ Doğum tarihi hakkında kesin bilgi bulunmamakla beraber kaynaklarda 1869, 1872 ve 1873 yıllarında dünyaya geldiğine dair birbirinden farklı rivayetler yer alır. Nesebi veya mensup olduğu kabile hakkında yeterli malumat mevcut değildir. Ailenin soy ağacına değinen araştırmacılar, Hazrec kabilesine mensup olması dolayısıyla kendisini *el-Hazrecî* olarak tanıtır.¹² Çeşitli dönemlerde devlet kurumlarına çektiği resmi telgraflarda ve kaleme aldığı yazılarda *müderris* ve *müderriszâde* şeklinde iki farklı kullanım tercih eden Mehmed Fehmî'nin eğitimle ilgilenen bir aileden geldiği düşünülmektedir.¹³ Nitekim ailesinde müderris lakabını taşıyanlar olmuştur. Bu lakabı ilk alan kişi, kaynaklara göre Bağdat Süleymâniye Medrese'sinde ders veren Ahmed el-Hâfız olmuştur.¹⁴ Mehmed Fehmî'nin babası Müderriszâde Abdurrahman Efendi, Bağdat ticaret mahkemesinde memuriyet vazifesini deruhte etmiştir. Annesi Zemzem Hanım hakkında ise kâfi bilgi bulunmamaktadır.¹⁵

XX. yüzyılın özelde Irak; genelde Arap dünyasının önemli entelektüellerinden biri olan Mehmed Fehmî'nin doğumu, çocukluk yılları ve ilk eğitimi gibi hayatının ilk dönemlerine tekabül eden serüveni hakkında doyurucu bilgi bulunmamaktadır. Rivayetlere göre büyük dedesi Süleymân el-Hazrecî, ailenin uzun süre yaşamını sürdürdüğü Musul'dan ayrılarak Bağdat'a gelir ve burada yaşamaya başlar. Süleymân el-Hazrecî'nin, Mehmed Fehmî'nin doğumundan önce mi yoksa sonra mı Bağdat'a geldiği tam olarak bilinmemekle birlikte

¹¹ Bağdatlı Mehmed Fehmî'nin hayatı için bk. Muhammed Sâlih es-Sühreverdî, *Lübbü'l-elbâb* (Bağdat: Matbaatü'l-Maârif, 1933), 2/328-332; Ömer Rızâ Kehhâle, *Mu'cemül-müellifin* (Beirut: Dârü'l-İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1957), 8/79; Hayrî el-Umerî, "Fehmî el-Müderris", *Mecelletü'l-Aklâm Irak*, 4 (Nisan 1964), 76-87; Yûsuf İzzeddin, *Fehmî el-Müderris: Min rüvvâdî'l-fikri'l-Arabî* (Kahire: Me'hadü'l-Bühûs ve'd-Dirâsât el-Arabiyye, 1970), 91 vd.; Ebû Gays Muhammed Hayrüddîn ez-Ziriklî, *el-A'lâm* (Beirut: Dârü'l-İlm li'l-Melâ'în, 2002), 5/158; Fehmî el-Müderris, *Makâlât Fehmî el-Müderris*, hzr. Abdülhamid er-Reşûdî-Hâlid Muhsin İsmâil, (Bağdat: Mektebetü'l-Endelüs, 1970), 5-30; Sicâd/Seccâd el-Gâzî, "Fehmî el-Müderris: Ebrezü reisi tahrîr li'z-Zevrâ el-İrâkiyye", *el-Merkezü'l-Arabî el-İklîmî li'd-Dirâsât el-İ'lâmiyye li's-Sükkân ve't-Tenmiye*, 88 (1997), 48-50; Abdülfettâh 'Âyiş, *Mu'cemül-üdebâ mine'l-asri'l-câhilî hattâ 2002* (Beirut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2002), 4/453; Hâlis Azmi, "Fehmî el-Müderris", *Ceridetüt'I-Medâ (Mulhak: Zâkira 'Irâkiyye)*, 7/1589 (Bağdat: 2009), 4; Zafer Kızıklı, "İstanbul Dârülfünûnu'ndan Bir Şahsiyet: Bağdatlı Mehmed Fehmî", *XVI. Türk Tarih Kongresi* (Ankara: 20-24 Eylül 2010), 6/249-256; Hulusi Kılıç, "Bağdatlı Mehmed Fehmî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 4/448-449; *Mecelletü Irâkiyyûn*, "Fehmî el-Müderris" (kolektif), (2011), 2211/1-15; Ali Birinci, "Bağdatlı Müderriszâde Mehmed Fehmî Efendi'nin Hikâyesi", *Yeni Türkiye Dergisi* Sayı 84 (2016), 224-240; Bağdatlı Müderriszâde Mehmed Fehmî, *Târîh-i Edebiyyât*, 1/21-49.

¹² Fehmî el-Müderris, *Makâlât*, 3/6.

¹³ Osmanlı Arşivi (BOA), *Babialı Evrak Odası (BEO)*, No. 2808, Gömlek No: 210565, 5.

¹⁴ Fehmî el-Müderris, *Makâlât*, 3/6.

¹⁵ Fehmî el-Müderris, *Makâlât*, 3/5; Birinci, *Bağdatlı Müderriszâde*, 224.

kaynakların çoğu, kendisinin Bağdat'ta dünyaya geldiğini kaydeder. Gençliğinde Abdurrahman el-Karadâğî (öl. 1917), Abdüsselâm eş-Şevvâf (öl. 1900) ve Mahmûd Şükrî el-Âlûsî (öl. 1924) gibi dönemin bilginlerinden İslâmî ilimlerin yanı sıra hat sanatına dair dersler alır. Okumak kadar yazmaya da meraklı olan Mehmed Fehmî, kardeşi Cemîl el-Müderriş'ten de güzel yazı konusunda eğitim alır.¹⁶

Ana dili olması ve çevresinde yoğun bir şekilde konuşulması dolayısıyla Arapçayı, Bağdat'ta Farsça eğitim veren kurumların mevcut olmasıyla da Farsçayı öğrenen Mehmed Fehmî, İstanbul'a gelmeden önce gördüğü eğitimle Fransızca ve Türkçeyi de tahsil eder. Mehmed Fehmî'nin bin sayfaya yakın kitap yazacak ve ders verecek derecede Osmanlı Türkçesini bilmesinde doğduğu dönemde Irak'ta hayata geçirilen eğitim reformları etkili olur. Doğduğu 1870'li yılların Bağdat'ında Ahmed Şefik Midhat Paşa (öl. 1884) valilik görevini ifa etmekteydi. Burada dikkat edilmesi gereken Midhat Paşa'nın Bağdat, daha doğrusu Irak valiliğine atandığı dönemde Irak toplumunun gerek siyasi gerek de sosyokültürel durumudur.

Irak'ın, özellikle Bağdat'ın birçok alandaki gelişimini, Mithat Paşa öncesi ve sonrası şeklinde ayırmak mümkündür. Mithat Paşa'nın valiliği öncesinde Irak'ta bazı aşiretler vergi ödemekten kaçınmaktaydı. Bunlardan bazıları isyan faaliyetlerine yeltenmekte ve idari kurumları tanımamaktaydı. Düzensizliklerin giderilmesi, İstanbul ve çevresinde gerçekleştirilen reformların Irak'ta da hayata geçirilmesi için görevlendirilen valiler, Irak'ı saran istikrarsızlığı gidermekte sıkıntılarla karşılaşır.¹⁷ Serdârîkrem Ömer Lutfi Paşa'nın (öl. 1871) valiliği döneminde yaşanan başarısızlıkların 1861 Ekim'inde ikinci defa Irak'a vali olarak atanan Mehmed Nâmık Paşa'nın (öl. 1892) reformlarıyla giderilmeye çalışılmasına rağmen hem ilmî hem de ekonomik şartlar açısından bölgede büyük sıkıntılar yaşanmaya devam eder. Nâmık Paşa'dan sonra 1869 yılında bölgeye vali olarak atanan Midhat Paşa, Irak'ın yaşadığı bu tablonun farkında olarak iktisadi, askerî ve idari reformların yanı sıra kültürel çalışmalarda bulunur.¹⁸

Matbaanın kurulması, okulların açılması ve Türkçe-Arapça yayın yapan *ez-Zevrâ* adında bir gazetenin yayımlanması, Mehmed Fehmî'nin eğitim dünyasına ve yaşantısına olumlu yönde katkı sağlar. Kültürel alanda Midhat Paşa'nın gerçekleştirdiği bu yenilikler, her ne kadar siyasi

¹⁶ Fehmî el-Müderriş, *Makâlât*, 3/6-7; Yûsuf İzzeddin, *Fehmî el-Müderriş*, 96.

¹⁷ Mithat Paşa öncesi Bağdat'taki durum için bk: Cemîl Mûsâ en-Neccâr, *el-İdâretü el-Osmâniyye fî Bağdâd: min 'ahd el-Vâlî Midhat Bâşâ ilâ nihâye el-hükmi'l-Osmânî 1869-1917* (Kahire: Mektebetü Medbûlî, 1991), 70-72.

¹⁸ Abdürrezzâk el-Hassânî, *el-İrâk kadîmen ve hadîsen* (Sayda: Matbaatü'l-İrfân, 1958), 29-30, 90, 165-166 ve 204; Abdülazîz Süleyman Nevâr, *Târîhü'l-İrâki'l-hadîs: Min nihâyeti hükm-i Dâvûd Paşa ilâ nihâyeti-i hükm-i Midhat Paşa* (Kahire: Dârü'l-Kâtibi'l-Arabî li't-Tibâa ve'n-Neşr, 1968), 356-444; Cemîl Mûsâ en-Neccâr, *el-İdâretü el-Osmâniyye*, 143 vd.

açından var olan istikrarsızlığın son bulmasını sağlamamış olsa da Mehmed Fehmî gibi kültür alanında ıslaha ve yeniliğe önem veren entelektüel insanların ortaya çıkmasına ve kendilerini geliştirmelerine imkân sağlar. Mehmed Fehmî, söz konusu kültürel ortamdan etkilenmesinin yanı sıra hocası Mahmûd Şükrî el-Âlûsî'nin geniş ilmî birikiminden de yararlanır. Özellikle Arap edebiyatı, klasik şiir ve edebiyat tarihi konularında hocası Âlûsî'den ders aldığı tahmin edilmektedir. Nitekim *Târîh-i Edebiyyât-ı Arabiyye* adlı eserinde onun yazdığı eserden alıntılarda bulunur; bunun yanında hayatının birçok döneminde onun izinden gider.¹⁹ Dolayısıyla hoca-talebe arasındaki bu iletişim ve benzerliğin tesadüfe dayanmadığı; Mehmed Fehmî'nin eğitim yönünden olsun fikrî yönden olsun hocasından etkilendiği anlaşılır.²⁰

Mehmed Fehmî, eğitim tahsilini bitirdikten ve dil alanında kendini yetiştirdikten sonra erken denebilecek yaşlarda önemli pozisyonlarda iş hayatına atılır. 21 yaşına geldiğinde 1893-95 yıllarında Midhat Paşa'nın reformları kapsamında açılan matbaada basılan ve yine Midhat Paşa'nın emriyle yayımlanan ez-Zevrâ gazetesinin Arapça-Türkçe yazı bölümünde editör olarak çalışmaya başlar. Bu matbaanın yanı sıra Sanayi Mektebi'nde ve Bağdat'ta çeşitli eğitim kurumlarında muallim sıfatıyla dersler verir.²¹

2. Bağdat'taki Çekişmeler ve Mehmed Fehmî'nin Rodos'a Sürülmesi

Midhat Paşa'nın hizmetlerini beğenen ve onun açtığı kurumlarda görev alan Mehmed Fehmî, yapılan reformlar sayesinde gelişen eğitim seviyesiyle beraber mevcut yönetimin, fikir ve eğitim alanında daha özgürlükçü olmasını isteyenlerden biri olur. Bu bağlamda Mehmed Fehmî'nin, dönemin yöneticisi Sultan II. Abdülhamid yönetimine sıcak bakmadığını ve Midhat Paşa'ya hayranlık duyduğunu II. Abdülhamid'in Midhat Paşa'ya yakın kişileri sürgüne göndermesi teyit eder.²² Sürgüne gönderilenlerden biri de Bağdat'ta Midhat Paşa'nın izinden

¹⁹ Eserlerin benzerliği için bk. Mehmed Fehmî, *Târîh-i Edebiyyât*, 1/72, 137 ve 416.

²⁰ Muhammed Behcet el-Eserî, *A'lâmü'l-İrâk* (el-Matbaatü'l-Selefiyye, 1926), 86-163; İbrâhîm es-Sâmerrâî, *es-Seyyid Mahmûd Şükrî el-Âlûsî ve Bulûgü'l-ereb*, (Lübnan: el-Müessesetü'l-Câmiyye li'd-Dirâsât ve'n-Neşr ve't-Tevzî', 1992), 7-33; Yusuf Şevki Yavuz, "Âlûsî, Mahmûd Şükrî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1989), 2/548-549.

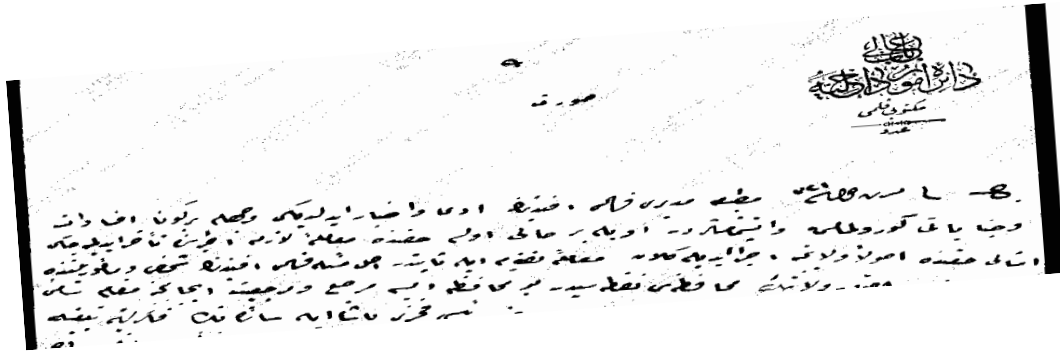
²¹ Fehmî el-Müderris, *Makâlât*, 3/7-8; Yûsuf İzzeddin, *Fehmî el-Müderris*, 98; Birinci, *Bağdatlı Müderriszâde*, 225.

²² Bu kanaatimizi, Mehmed Fehmî'nin, Midhat Paşa'nın Irak valiliği görevi hakkında kaleme aldığı yazı teyit eder. 1930 tarihli yazıda Mehmed Fehmî, Midhat Paşa'dan hayranlıkla bahseder ve onun üç yılda yaptığı ıslahatları, dönemin Irak hükümetinin on yılda yapamadığını belirtir. bk. Yûsuf İzzeddin, *Fehmî el-Müderris*, s.485-505.

giderek ıslah ve yenilik faaliyetlerini sürekli gündeme getirmesiyle dikkatleri üzerine çeken Mehmed Fehmî olur.²³

Yukarıda Mehmed Fehmî'nin, II. Abdülhamid yönetimine sıcak bakmadığına değinildi. Buradan hareketle Mehmed Fehmî'nin II. Abdülhamid yönetiminden ayrılmak isteyen ve ayrılıkçı faaliyetler yürüten muhalif bir görüşe sahip biri şeklinde anlaşılması gerektiğini belirtmekte fayda vardır. Midhat Paşa gibi Mehmed Fehmî'nin de yenilik ve ıslahat eksenli görüşleri benimsemesi, özgürlüğün esas alındığı eğitim-öğretim anlayışını desteklemesi kendisinin tabii olarak muhalif kisvesi altında değerlendirilmesinde etkili olur. Dolayısıyla kendisinin muhalif tutumunun, isyankâr veya bölücü bir tutumdan ziyade gördüğü eğitim dolayısıyla fikrî ve ıslahî bir çerçevede seyrettiğinin altını çizmekte fayda vardır. Bu değerlendirmeyi iki argüman destekler: i. Mehmed Fehmî'nin Bağdat'ta bulunduğu süre zarfında bölücü veya ayrılıkçı örgütlere katıldığına dair devlet arşivlerinde bir belgenin ya da iddianın olmayışı;²⁴ ii. müdürlüğünü yaptığı Bağdat'taki matbaada çalıştığı süre zarfında aleyhinde atılan iddiaların daha çok fikrî faaliyetlerle ilgili olması ve bu faaliyetlerin ayrılıkçı herhangi bir harekete işaret etmemesidir. Mehmed Fehmî aleyhinde İstanbul'daki devlet yetkililerine şikâyet telgrafları çekilmesinden sonra Bağdat Valisi Abdülvehhâb Paşa tarafından çekilen telgrafın başında yer alan aşağıdaki kısım, onun suç teşkil eden herhangi bir faaliyette bulunmadığını göstermesi yönüyle önemlidir:

“Tişrîn-i evvel sene 1321, Matbaa Müdürü Fehmî Efendi'nin, iddia ve ihbar edildiği vecihle bir gûnâ ifsâdât ve cinâyâtı görülmemiş ve işitilmemiştir. Öyle bir hâli olsa hakkında muâmele-i lâzime ve icrasında tehhür edilmeyeceği...”²⁵

²³ Mehmed Fehmî'nin Rodos adasına sürgüne gönderilmesi konusunda yapılan ve tahminden öteye geçmeyen yargılar için bk. Fehmî el-Müderriş, *Makâlât*, 3/10.

²⁴ Şu ana kadar Mehmed Fehmî hakkında böyle bir iddiayı içeren belgeyle karşılaşmadık.

²⁵ Bağdat Valisi Abdülvehhâb Paşa tarafından yazılan telgrafın tamamı için bk. Babıali Evrak Odası (BEO), No. 2688, Gömlek No. 201543; bu dosya ve gömlek numarası altında Mehmed Fehmî ile ilgili birkaç telgraf daha

Abdülvehhâb Paşa'nın devlet yetkililerine çektiği telgrafta geçen ifadelerine bakıldığında Mehmed Fehmî'nin matbaa müdürü olarak tanıtılmasının yanı sıra onun herhangi bir (*gûnâ*) bozgunculukta bulunmadığı ve suç işlemediği anlaşılır. Bizzat devlet yetkilisi kabul edilen Valinin Mehmed Fehmî hakkındaki bu beyanatı, aynı zamanda aleyhinde ileri sürülen iddialar ve İstanbul'a çekilen telgrafların, kendisini Bağdat'ta istemeyen bazı yetkililerin faaliyetlerinden kaynaklı olduğuna işaret eder. Zira yukarıda bir kısmı aktarılan telgraftan hareketle idari görevler üstlenenler ile rütbeli askerler arasında şiddetli bir çekişmenin vuku bulunduğu anlaşılır. Telgrafta Vali Abdülvehhâb Paşa'nın, bölgede konuşlanan ordunun en önemli paşalarından biri hakkında "*Fahri Paşa burada buldukça gerek ordu ve gerek memleket de ikâ'i fesâddan hali kalmayacağı...*" şeklinde bir açıklamada bulunması, Bağdat'ta bazı siyasi ve idari çekişmelerin yaşandığına işaret etmesi yönüyle önemlidir. Bu çekişmelerde dönemin en önemli propaganda araçları olan gazete ve matbaada vazifesini yürüten Mehmed Fehmî de taraf kılınır.

Yukarıdaki açıklamalardan hareketle burada "*Vali ve ordu kumandanları arasında yaşanan çekişmelerde dikkatlerin Mehmed Fehmî'ye çekilmesinin sebebi nedir?*" sorusu gündeme gelebilir. Abdülvehhâb Paşa'nın çektiği telgrafın başında yer alan "*matbaa müdürü*" ifadesi, bu soruya cevap teşkil eder. Zira Mehmed Fehmî, Midhat Paşa'nın yenilik faaliyetleri kapsamında geliştirdiği matbaanın müdürlük görevini yürütmekteydi. Matbaadan çıkan ez-Zevrâ gazetesinde Bağdat halkının gündelik yaşantısı, gelişen olaylar ve yapılan hizmetler gibi faaliyetlerin haberi yapılmaktaydı. Halkın ve vali gibi devlet yetkililerinin faaliyetlerine ayna tutan matbaanın müdürlüğünü yürüten Mehmed Fehmî de doğal olarak fikirleri dolayısıyla var olan ihtilafa dahil edilir. Burada dikkatleri çeken husus, Mehmed Fehmî aleyhinde devlet yetkililerine çekilen telgrafların ordu kumandanları; buna mukabil Mehmed Fehmî'nin suçu olmadığı ve hakkında ortaya atılan iddiaların temelsiz iddialar olduğu yönünde telgraf çeken kişinin Vali Abdülvehhâb Paşa olmasıdır. Bu durum Mehmed Fehmî'nin ordudaki bazı paşalarla zıt düşerek bunlarla kısmen de olsa anlaşamayan Vali Abdülvehhâb Paşa'ya yanaştığına veya Valinin, matbaa müdürü olması itibarıyla nüfuz sahibi olan Mehmed Fehmî ile iyi ilişkiler içinde olduğuna işaret eder. Her iki ihtimal de onun, mülkiye (idari) ile askeriye mensupları arasında yaşanan hâkimiyet çekişmesinin içine girdiğini gösterir.²⁶

---

bulunmaktadır. Telgraflarda Vali Abdülvehhâb Paşa, Mehmed Fehmî aleyhindeki iddiaların geçersiz olduğunu ve onun suç teşkil eden herhangi bir hareketinin gözlemlenmediğini ısrarla belirtmiştir. Abdülvehhâb Paşa'nın bu beyanlarına rağmen Mehmed Fehmî, dönemin Dâhiliye Nâzırı Mehmed Memduh Paşa'nın çektiği 28 Ekim 1905 tarihli telgrafına nazaran görevinden alınmıştır.

²⁶ Osmanlı Arşivi (BOA. Y.MTV.), No. 278, Gömlek No. 124; yaşanan anlaşmazlıkların tahkikatı için bk. Osmanlı Arşivi (BOA. Y. PRK. KOM.), No. 15, Gömlek No. 10; Altıncı Ordu'nun ahvali ve vali ile kumandanlar arasındaki ihtilafa dair tahkikatların neticesi için bk: Osmanlı Arşivi (BOA. Y. PRK. ASK.), No., 239, Gömlek No. 95 ve Osmanlı Arşivi

Mülkiye sınıfı ile askeriye sınıfının yukarıda belirtilen çekişmesi arasında kalan Mehmed Fehmî, Vali Abdülvehhâb Paşa'nın tüm müdahalelerine rağmen Fahri ve Süleyman Paşalar başta olmak üzere bazı ordu kumandanlarının baskısı sonucu önce görevinden alınır; kısa süre sonra da Bağdat'tan çıkarılarak Rodos adasına, sürgüne gönderilir.²⁷ Mehmed Fehmî'nin ordunun baskıları ve Vali Abdülvehhâb Paşa'nın hüsnüniyeti arasında kaldığını aşağıda aktarılan telgrafta yer alan ifadeler gözler önüne serer:

١٦
المصالح تفادى جازان رديد فخرى يأسا اولج طوبى بر الوبى كسبه ندى دبور و دبور
صبي مفتن نزل جازان ركونه من مطبه ميري فدى اولج غزل اولج كسبه ندى كسبه ندى
ولايه فاسو صه معاه اولج جفن وغزل اولج كسبه ندى كسبه ندى كسبه ندى كسبه ندى
... ..

“... Matbaa müdürü Fehmî Efendi, azl olunursa şikâyetten sarfinazarla vilayete karşı hüsnü ü muâmele olunacağını ve azl olunmazsa şikâyet-ı vâkıa teşdit edileceğini bildirilmiş...”²⁸

İfadelere bakılırsa ordu kumandanı Fahri Paşa, Mehmed Fehmî'nin azledilmesi konusunda Bağdat Valisi Abdülvehhâb Paşa'ya bir teklifte bulunur; Vali Abdülvehhâb Paşa da bütün bu pazarlıkları ve tehditleri devlet yetkililerine bildirir. Mehmed Fehmî, ordunun kendisine baskı kurduğunu devlet yetkililerine çektiği aşağıdaki telgrafta açıkça beyan eder:

بها ندى دن سابقه بغداد مکتوب کسبه ندى و طعمه اعنو ایدی ضائقه مابده جابون ضابون
وتون مقارات عالیہ تفادى غزل اولج كسبه ندى كسبه ندى كسبه ندى كسبه ندى
اصريه جابون من مکتوبه ندى با به نوز و صه معاه ندى اولج فضا ندى بادشاهيه اعنو
ضربى با اولج رى اون درن معصومك بکانه ماواش ایدی بوز و ورا ايله زهنيه مجور اولج
... ..

“Bedirhânîlerden sâbık Bağdad mektupçusu Halîl'in, velinimetime ilan ettiği hıyanetini vaktiyle Mabeyn-i Hümayûn-ı Cenâb-ı Mülûkâne ve bütün makâmât-ı âliyye telgraflarla arz etmeğliğimin cezası olarak resmen zahîri Süleyman Paşa'nın ısrarıyla ailemden, memleketimden, 2500 kuruş

(BOA. DH. MKT.), No. 1035, Gömlek No. 62; Osmanlı Arşivi (BOA), *Babıali Evrak Odası (BEO)*, No. 2688, Gömlek No. 201543/5.

²⁷ Osmanlı Arşivi (BOA. DH. MKT.), No. 1016, Gömlek No. 13/58.

²⁸ Osmanlı Arşivi (BOA. DH. MKT.), No. 1016, Gömlek No. 13/4 ve 7.

maaşımdan mahrum edildim. Fermân-ı Pâdişâhîye itaaten harcırah olarak ön dört masumun yegâne me'vasını, 240 lira ile terhine mecbur oldum..."²⁹

Gerek Mehmed Fehmî'nin çektiği gerekse ordu kumandanları tarafından çekilen telgraflardan anlaşıldığı üzere Mehmed Fehmî, devleti yıkmaya veya bölmeye teşebbüs eden ayrılıkçı görüşlere sahip değildi. O, matbaa ve gazetede yayın hayatına devam ettiği bir zamanda yaşanan anlaşmazlıkların kurbanı olur.³⁰ Ordu kumandanlarının, Mehmed Fehmî aleyhinde somut bir delil sunamamış olmaları, onun yönetim aleyhinde olmadığı ve yönetim için tehdit oluşturabilecek bir faaliyetin içinde yer almadığını gösterir. Bununla beraber Midhat Paşa'nın izinden gitmesi dolayısıyla yenilik talep eden ve Arap olması itibarıyla kendine göre Arapların da belli bir seviyede hak ve özgürlüğe sahip olmalarını isteyen biri olması dikkate alındığında yazılarının veya konuşmalarının, kendisini çekemeyen kişiler tarafından aleyhinde kullanıldığı söylenebilir. Bu tespiti iki önemli argüman destekler. Bunlardan birincisi ve muhtemelen en önemlisi Mehmed Fehmî'nin biyografisini ele alan Yûsuf İzzeddin'in (öl. 2013) açıklamalarıdır. Mehmed Fehmî'nin sürgünle ilgili açıklamalarını doğrudan Yûsuf İzzeddin'e aktaran Nâcî el-Kaşî'nin (öl. 1972) aşağıdaki rivayeti sürgününün arka planını kısmen de olsa aydınlatır:³¹

"Allah'a yemin olsun ki şimdiye kadar sürgün edilmemin gerçek sebebini bilmiş değilim; ancak bana bu zararın verilmesine ve iftiraya uğramama kıskançlığın sebep olduğunu düşünüyorum. Zannedersem bu konuda onların da haklılık payı var. Çünkü ben, Peygamber'i (sav) andıkları kutlamalarda hutbelerine, 'Arapların ayıplarını sayarak ve noksanlarını vurgulayarak' sözü Kâinatın Efendisi'ni övmeye getirmelerini yadırgıyorum ve bu tür girizgâhlardan rahatsız olduğumu açıkça belli ediyordum. Onlara Resûlullah'ın, 'Allah evreni yarattı; bu evrenden Âdemoğullarını, Âdemoğulları'ndan da Arapları, Araplardan Kureyş'i, Kureyş'ten de beni süzüp seçti' mealindeki hadisini okuyordum,³² ancak bu konuda bana karşı çıkıyor ve söylediklerinde ısrar ediyorlardı."

²⁹ Osmanlı Arşivi (BOA. DH. MKT.), No. 1016, Gömlek No. 13/102-103.

³⁰ Osmanlı Arşivi (BOA. DH. MKT.), No. 1016, Gömlek No. 13/70. sayıda "Bazı ağız-ı şahsiyye yüzünden" ifadesi bulunmaktadır. Bu ise Mehmed Fehmî aleyhinde yapılan faaliyetlerin veya Mehmed Fehmî'nin ordu kumandanları hakkında ortaya attığı iddiaların kişisel sebeplere dayandığına işaret etmektedir. Zira kendisinin çektiği başka bir telgrafta "... Hâinâne bir darbe-i intikamı olarak ..." ifadesinin yer alması, şahsi bazı problemlerin yaşandığını göstermektedir. bk: Osmanlı Arşivi (BOA. DH. MKT.), Dosya No. 1016, Gömlek No. 13/105; çekilen başka telgraflarda Süleyman Paşa, Vali Abdülvehhâb Paşa'yı Mehmed Fehmî'yi korumakla suçlamıştır. bk. Osmanlı Arşivi (BOA. DH. MKT.), No. 1016, Gömlek No.13/54.

³¹ Yûsuf İzzeddin, *Fehmî el-Müderris*, 102.

³² İbn Hacer (öl. 852/1449), hadisın hasen olduğunu belirtmiştir. bk. İbn Hacer el-Askalânî, *el-Emâli'l-mutlaka*, thk. Hamdî b. Abdilmecîd b. İsmâîl es-Selefi (Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1995), 68.

Bu açıklamadan hareketle Mehmed Fehmî'nin; i. Bağdat'ta okunan ve kendisine göre Arapların değerini düşüren hutbelere karşı çıktığı, ii. Arapların Allah tarafından seçilen bir millet olduğunu düşündüğü, iii. bu düşüncesini açıkça dile getirdiği ve iv. düşüncesini dile getirirken bunu hadis gibi dinî delillere dayandırdığı anlaşılır. Bu pasaj, Rodos'a sürülen Mehmed Fehmî'nin fikir dünyasının nasıl şekillendiği ve bunu dışarıya nasıl yansıttığını aydınlatması yönüyle önemlidir. Nitekim arşiv belgelerinde yer alan bilgilere göre Bağdat'ta mevcut ordu kumandanlarının şikayetlerinden bir tanesi de Mehmed Fehmî'nin, ahaliyi kışkırtması ve çarşıda bazı olayların çıkmasına sebebiyet vermesi yönündedir.³³ Her ne kadar söz konusu iddia ispatlanamamış olsa da Mehmed Fehmî'nin yukarıda aktarılan “... şeklinde başlayarak sözü, Kâinatın Efendisi'ni övmeye getirmelerini yadırgıyor ve bu tür girizgâhlardan rahatsız olduğumu açıkça belli ediyordum” ifadesi ile Yûsuf İzzeddin'in kendisi hakkındaki “Halkla iletişime geçmede ve onlarla haşır neşir olmada inanılmaz bir isteği vardı” açıklaması³⁴ bir arada düşünüldüğünde Mehmed Fehmî'nin konuşmalarından bazı kesimlerin galeyana geldiği ve bu durumdan da devlet yetkililerinin rahatsız olduğu çıkarımına ulaşılabilir.³⁵

3. Sürgünden Dönüşü ve İstanbul'a Gelişi

Mehmed Fehmî'nin Osmanlı'nın payitahtı İstanbul ile doğrudan iletişime geçmesi yaşadığı sürgün hadisesiyle başlar. Rodos adasına sürüldükten sonra Cezâyir-i Bahr-i Sefîd Valisi Tahsin Hüseyin Nâzım ile iyi ilişkiler kurar.³⁶ Bu ilişki, adı geçen Valinin İstanbul'da bulunan devlet yetkililerine lehinde kanaat belirtmesini sağlar. Sonuç olarak II. Abdülhamid, işleme konulan sürgün kararının kaldırılması ve Mehmed Fehmî'nin Irak'taki eski görevine iade edilmesi emrini verir (28 Aralık 1906-17 Şubat 1907).³⁷ Bunun üzerine Rodos'tan tekrar Irak'a dönen Mehmed Fehmî, burada fazla kalmaz; daha önce Valinin, lehinde yetkililere ilettiği kanaatlerden faydalanarak İstanbul'a gelir.³⁸ Rodos adasında uzun süre kalmadan 1907 yılında Irak'a döndüğü ve II. Meşrutiyet'in 1908 yılında ilan edilmesinden önce İstanbul'a geldiği göz önünde bulundurulduğunda Mehmed Fehmî'nin bu dönemde 35 yaşlarında olduğu söylenebilir.

³³ Bazı belgeler için bk. Osmanlı Arşivi (BOA. DH. MKT.), No. 1016, Gömlek No. 13/4 ve 7; Osmanlı Arşivi (BOA. DH. MKT.), Dosya No. 1016, Gömlek No. 13/102-103; Osmanlı Arşivi (BOA. DH. MKT.), No. 1016, Gömlek No. 13; Osmanlı Arşivi (BOA. DH. MKT.), Dosya No. 1016, Gömlek No. 13/105.

³⁴ Yûsuf İzzeddin, *Fehmî el-Müderris*, s.100.

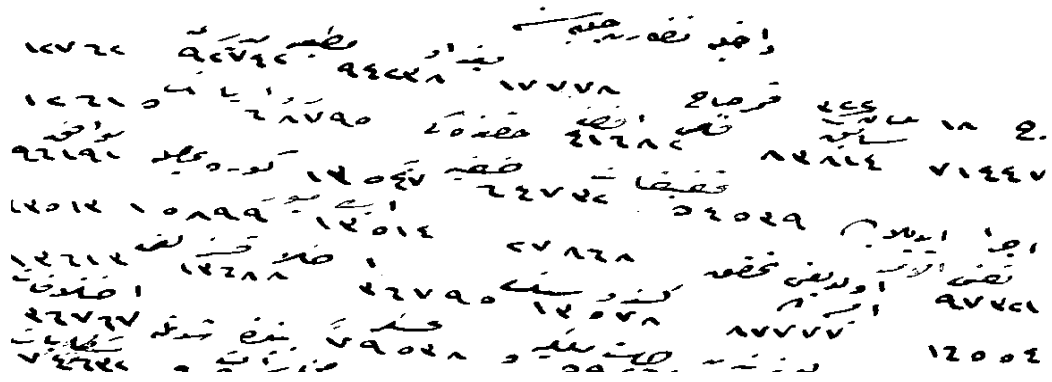
³⁵ Yûsuf İzzeddin, *Fehmî el-Müderris*, 105.

³⁶ Birinci, *Bağdatlı Müderriszâde*, 229-231.

³⁷ Osmanlı Arşivi (BOA. İ. HUS.), No. 148, Gömlek No. 3; Yûsuf İzzeddin, *Fehmî el-Müderris*.

³⁸ Osmanlı Arşivi (BOA. BEO.), No. 2955, Gömlek No. 2.

Mehmed Fehmî'nin Rodos'tan dönmesi, memleketi Bağdat'a tekrar gelmesi, eski görevlerine iade edilmesi ve kendisine maaş bağlanması gibi olaylar zinciri ile onun İstanbul'a gelmesine dair burada, "Memleketi Bağdat'ta daha önce sahip olduğu maaş ve yetkilerin kendisine tekrar iade edilmesi karara bağlandığı hâlde Bağdat'ta ikamet etmeyip İstanbul'a gelmesinin sebebi nedir?" sorusu gündeme gelebilir. Mehmed Fehmî'nin sahip olduğu imkânlarla rağmen memleketi Bağdat'tan ayrılmasında birkaç faktör etkili olur: i. Bağdat'a kendisine yakın olan Abdülvehhâb Paşa'nın azledilerek yerine Vali Mecid Efendi'nin atanması.³⁹ Yeni Vali Mecid Efendi'nin imzasıyla çekilen aşağıdaki şifreli telgrafta geçen ifadeler bu durumu izah eder niteliktedir:

"Bağdad matbaa müdür-i sâbıkı Fehmî Efendi hakkındaki rivâyâtın icra edilen tahkîkât-ı hafiyeye göre tamamıyla muvafık-ı nefsü'l-emr olduğu tahakkuk edemiyor ise de kendisinin ahlaksızlığı yüzünden..."⁴⁰

Telgraf, Vali Mecid Efendi'nin, Mehmed Fehmî hakkında ortaya atılan iddialara inandığını gösterir. Zira 'tamamıyla' ifadesinin, iddialar için delil teşkil edebilecek bir şey bulunmadığı hâlde Mecid Efendi tarafından kullanılması ve akabinde Valinin belki de somut delil olmadığı için detayına girmediği 'ahlaksızlığı' Mehmed Fehmî'ye isnat etmesi, onun Mehmed Fehmî'yi bölgesinde istemediğine işaret eder. Telgrafın çekildiği tarihin 1 Mayıs 1322 yılında olduğu; buna mukabil Mehmed Fehmî'nin Rodos'tan çektiği telgrafların daha önce olması (5 Mart 1322) dönüşü beklenen Mehmed Fehmî'nin Bağdat'a gelmemesi için bazı ön hazırlıkların yapıldığını gösterir. Ayrıca söz konusu telgrafın sonunda Mecid Efendi, Mehmed Fehmî'nin tekrar Bağdat'a dönmesi durumunda *askeri ve idari yetkililer arasında birtakım anlaşmazlıkların* baş göstereceğini, dolayısıyla onun Irak sınırları dışında başka bir bölgeye

³⁹ Osmanlı Arşivi (BOA. İ. HUS.), No. 134, Gömlek No. 64.

⁴⁰ Osmanlı Arşivi (BOA. DH. ŞFR.), No. 364, Gömlek No. 4; Mehmed Fehmî, matbaa müdürü olduğu dönemde bazı kişilerle şahsi sorunlar yaşamıştır. bk. Osmanlı Arşivi (BOA. DH. TMİK. M.), No. 159, Gömlek No. 58.

nakledilmesinin uygun olacağını belirtir. Rodos'ta sürgün hayatı yaşayan Mehmed Fehmî'nin Bağdat'a dönüp dönmeyeceği henüz karara bağlanmadan Bağdat Valisinin bu tutumu göz önüne alındığında eski haklarına kavuşmasına rağmen onun Bağdat'ta kalmamasının sebebi daha iyi anlaşılır.

ii. Mehmed Fehmî'nin Bağdat'tan ayrılıp İstanbul'a gelmesinde etkili olan bir diğer faktörün ise Rodos adasında sürgün hayatı yaşadığı zamanda devlet yetkilileriyle kurduğu samimi ilişki olduğu düşünülmektedir. Mehmed Fehmî, Rodos'ta bulunduğu süre zarfında suçsuz olduğunu ve içinde bulunduğu şartların kendisini maddi ve manevi anlamda olumsuz etkilediğini belirttiği telgraflar sayesinde devlet yetkilileri tarafından daha iyi tanınır. Suçsuzluğu kabul edilip Bağdat'a geldikten sonra birinci maddede belirtilen sebebin de etkisiyle yakın gördüğü bazı devlet yetkilileri aracılığıyla İstanbul'a gelmeye karar verir. Bu durumu teyit eden en önemli delil, Mehmed Fehmî'nin Bağdat'tan ayrılırken kendisi için çekilen telgrafta yer alan ifadelerdir. Telgrafta Mehmed Fehmî, “Halife'ye yakın, fazilet erbabından; bilgili ve bulunduğu memurluk görevini iyi ifa eden biri” olarak tanıtılır.⁴¹ Devlet yetkililerine çekilen bu telgrafın içindeki bilgilerden hareketle Mehmed Fehmî'nin, yetkililer tarafından tanındığı ve İstanbul'a gitmek için kendisine bir ortam hazırlandığı anlaşılır. Bu faktörün yanı sıra Mehmed Fehmî'nin İstanbul'daki devlet yetkililerine vermek üzere Sayyâdî (öl. 1909) ismindeki önemli bir şahsiyetten niyet mektubu taşıdığı da kayıtlarda geçen başka önemli bir bilgidir.⁴²

Mehmed Fehmî'nin İstanbul'a gelmesinden hemen sonra ilan edilen II. Meşrutiyet (23 Temmuz 1908) sırasında -kaynaklarda aktarıldığına göre- II. Abdülhamid aleyhinde “Yaşasın hürriyet... Yaşasın adalet ... Yaşasın kanûn-i esâsî ...” şeklinde sloganlar atan gruba dahil olması, onun özgürlük noktasında II. Abdülhamid yönetiminden rahatsız olduğunu göstermesi yönüyle önemli bir ayrıntıdır. Zaten dönemin bazı entelektüelleri, II. Abdülhamid yönetimine karşı çıkmakta ve buna mukabil İttihat ve Terakkî Cemiyeti'ni desteklemekte idiler.⁴³ Ayrıca Mehmed Fehmî'nin özgürlükçü ve yenilikçi olması, terakki noktasında Batı'yı örnek alması ve Batı'daki yenilikleri hayranlıkla takip etmesi onun, II. Meşrutiyet'e niçin destek verdiğini anlaşılır kılar. Mehmed Fehmî'nin açıklamalarını aktaran kaynaklarda kendisinin, II. Meşrutiyet'in ilanından birkaç gün önce İstanbul'a geldiği ve II. Meşrutiyet'in ilan edildiği gün Sayyâdî'nin evine

⁴¹ Bu telgrafın içeriğine Birinci'nin yaptığı çalışma aracılığıyla ulaştık. bk. Birinci, *Bağdatlı Müderriszâde*, 233.

⁴² Fehmî el-Müderriş, *Makâlât*, 3/10-11.

⁴³ Bu konuda Mehmed Fehmî'nin iki isimden etkilendiği tahmin edilmektedir. Bunlardan biri Filistinli edip ve siyasetçi Rûhî el-Hâlidî (öl. 1913); diğeri de Arap tarihçisi Corcî Zeydân'dır. İttihat ve Terakkî Cemiyeti'nin bir üyesi olan Rûhî el-Hâlidî, *el-İnkilâbü'l-Osmânî ve Türkiye el-Fetât* (Kahire, 1908-1909) adlı eserinde II. Meşrutiyet'in ilanını açık bir şekilde desteklemiş ve bunun gerekliliğini vurgulamıştır. Corcî Zeydân da *el-İnkilâbü'l-Osmânî* (Kahire, 1911) adlı tarihî romanında bu inkılabı desteklemiştir.

gitmekte olduğu sırada “Yaşasın adalet! Yaşasın kanûn-i esâsî!” şeklinde sesler duyduğu belirtilir.⁴⁴ Mehmed Fehmî'nin yenilik ve ıslah hareketlerini hamasetle destekleyen ve bu hareketlerin İslâm dünyasındaki öncülerinden Cemâleddin Efgânî (öl. 1897) ile Efgânî'nin talebesi ve dostu Muhammed Abduh'tan (öl. 1905) etkilendiği; bu etkilenmeden hareketle II. Meşrutiyet'in ilanını istediği de kaynaklarda geçen rivayetler arasındadır.⁴⁵ Bununla beraber Mehmed Fehmî, her ne kadar II. Meşrutiyet'in ilan edilmesinde ve II. Abdülhamid'in yönetimden uzaklaştırılmasında büyük rolü olan İttihat ve Terakkî Cemiyeti'ne karşı ilk başlarda ılımlı bir tutum sergilese de II. Meşrutiyet'in ilerleyen yıllarında söz konusu cemiyetin Türkçülük eksenli politikalarını hedef alan bazı şiirler kaleme alır.⁴⁶

Mehmed Fehmî, II. Meşrutiyet'in ilanından sonra ilmî faaliyetlere yoğunlaşır. Bu süreçte 1909 yılı itibarıyla İstanbul Dârülfünûn'da muallimliğe başlar.⁴⁷ Aynı yıl Mülkiye-i Şâhâne'de İslam hukuku alanında dersler verir. İstanbul'da ikamet ettiği süre zarfında Osmanlı Devleti, 1913 yılında eğitim kurumlarının vaziyetini teftiş etmek amacıyla kendisini Beyrut ve Dımaşk gibi şehirlere gönderir. Beyrut Amerikan Üniversitesi'nin müfredatını ve bu üniversitenin Osmanlı Devleti'ne karşı tutumunu incelemesi istenir.⁴⁸ Yûsuf İzzeddin'e göre Mehmed Fehmî'nin II. Meşrutiyet'in ilanı karşısındaki olumlu tutumu, İttihat ve Terakkî Cemiyeti'nin kendisini müderrislik gibi görevlere getirmesinde etkili olur.⁴⁹

İstanbul'da 10 küsur yıl ikamet eden Mehmed Fehmî, Dârülfunun Edebiyat Fakültesi'nde Arap edebiyatı tarihine dair dersler vermesinin yanında Mülkiye-i Şâhâne'de İslam Hukuku alanında dersler verir. Dil muallimliği de yapan Mehmed Fehmî, erken yaşta tahsil ettiği Farsça ve Türkçe dillerini idâdî Mülkiye okulunda öğretir.⁵⁰ Çeşitli kurum ve kuruluşlarda eğitim faaliyetleri yürüttüğü İstanbul'da müreffeh bir hayat yaşar. Kaynaklar onun iyi bir maaş aldığını; ailesi veya ilgilenilecek kimsesi olmadığı için bu maaşı giyim ve ihtiyaçlarını karşılamak için harcadığını aktarır. Bununla beraber Mehmed Fehmî, Rodos'ta sürgün cezasını çekerken

---

⁴⁴ Fehmî el-Müderris, *Makâlât*, 3/11-12.

⁴⁵ Hayrî el-Umerî, *Fehmî el-Müderris*, 77

⁴⁶ Yûsuf İzzeddin, “Mahtûtatün ferîdetün meçhûletün li'l-Üstâz el-Kebîr Fehmî el-Müderris”, *Mecma'u'l-Lugati'l-Arabîyye*, 81 (Kahire, 1997), 87 ve 92.

⁴⁷ Mustafa Selçuk, *İstanbul Darülfünun Edebiyat Fakültesi (1900-1923)*, (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2010), 55. (ayrıca dipnot: 175).

⁴⁸ Sühreverdî, *Lübbü'l-elbâb*, 2/330; Yûsuf İzzeddin, *Fehmî el-Müderris*, 120.

⁴⁹ Yûsuf İzzeddin, *Makâlât*, 110.

⁵⁰ Seccâd Gâzî, *Fehmî el-Müderris*, 49.

devlet yetkililerine iletildiği telgraflarda bakmakla yükümlü olduğu “on dört masum” kişiden bahseder. Bu on dört kişinin kimler olduğu tam olarak bilinmemektedir.⁵¹

Mehmed Fehmî'nin İstanbul'da yaptığı ve kendisini şöhrete kavuşturan en önemli çalışması, şüphesiz Arap edebiyatı tarihi yazımının esas alındığı projeyi hayata geçirmek olur. Birinci Dünya Savaşı'nın vuku bulmasıyla tamamlanamayan bu projenin ilk cildi, 1917 yılında İstanbul Matbaa-i Âmire'de *Târîh-i Edebiyyât-ı Arabiyye* adıyla yayımlanır.⁵² Ortadoğu'da konuyla ilgili Arapça eserlerin yanı sıra Batı'da kaleme alınmış eserlerden de istifade eden Mehmed Fehmî, söz konusu eserinde envai çeşit konu işlemekle beraber daha çok Cahiliye dönemine ağırlık verir. Burada dikkatleri üzerine çeken husus eserin, alanında yazılan diğer edebiyat tarihi eserlerinden farklılık arz etmesidir. Mehmed Fehmî, daha çok müsteşrikler ve onların etkisi altında kalan araştırmacılar tarafından yapılan; tarihî dönemleri ve siyasi olayları merkeze alan edebiyat tarihi dönemlendirmesinden ziyade konulu bir dönemlendirme tercih eder.⁵³ Özellikle buna dikkat çekmemizin sebebi, tarihî veya siyasi dönemlendirmeyi benimseyen çoğu edebiyat tarihçisinin, Osmanlı Dönemi'ni bilinçli bir şekilde kayıp halka/inhitat olarak nitelemiş olmasıdır.⁵⁴ Eserinde takip ettiği metottan da anlaşıldığı üzere Mehmed Fehmî, âdeta böyle bir yargıdan kaçarcasına Osmanlı Dönemi Arap edebiyatının da nesnel argümanlarla kritik edilebileceği bir seri oluşturmayı hedefler. Bu ise, çalışmanın arka plan bölümünde değinilen iddialara cevap niteliği taşır. Zira önemli bir edebiyat tarihçisinin, Arap edebiyatı tarihini Osmanlıca ele alması, Osmanlı dönemine menfi yaklaşmaması ve söz konusu döneme menfi yaklaşıma yol açması muhtemel bir sınıflandırma tercih etmemesi onun “kayıp halka, karanlık dönem” gibi subjektif yargılardan uzak olduğunu gösterir.

Mehmed Fehmî'nin İstanbul'da geçirdiği 10 küsur yıl gibi uzun bir sürenin sadece derslerden ve ilmî faaliyetlerden ibaret olmadığını belirtmekte fayda vardır. Özellikle İstanbul'a gelmeden önce Bağdat Vilayet Matbaası'nda birtakım görevlerde bulunan ve muhalif izlenimi veren tavrı aleyhinde kullanılarak Rodos'a sürülen Mehmed Fehmî, kaynakların aktardığına göre İstanbul'da cemiyet eksenli bazı faaliyetlerde bulunur. Ancak bu faaliyetler sırasında siyasi

⁵¹ Fehmî el-Müderris, *Makâlât*, 3/13; Osmanlı Arşivi (BOA. DH. MKT.), No. 1016, Gömlek No. 13/102-103; *Makâlâtü Fehmî el-Müderris* adlı eserde (3/15) kızı sıfatıyla Betül el-Müderris'in açıklamalarının aktarılması, onun çocukları olduğuna işaret etmektedir. Bununla birlikte onun ailesi hakkında kaynakların bilgi vermemesinden yola çıkarak telgrafta geçen “on dört masum” ifadesinde yer alan “masum” kelimesinin, Mehmed Fehmî'nin ihtiyaçlarını karşıladığı kimsesizlere işaret ettiği düşünülmektedir.

⁵² Mehmed Fehmî, *Târîh-i Edebiyyât*, 1/39 vd.

⁵³ Mehmed Fehmî, *Târîh-i Edebiyyât*, 1/45-46.

⁵⁴ Örnek çalışma için bk. Kenan Demirayak, “Osmanlı Dönemi Arap Edebiyatı Üzerine Değerlendirmeler”, *Şarkiyat Mecmuası*, 26 (2015), 31-62.

çalışmalara katılıp katılmadığı konusunda kesin bir kanaate varılamadığı söylenebilir. Kaynaklar, onun 1912-1913 yılında kurulan Hizbü'l-Ahd'in⁵⁵ kurucu üyeleri arasında olduğunu aktarsa da bu bilgi teyit edilmiş değildir.⁵⁶

4. İstanbul'dan Ayrılışı ve Ölümü

Birinci'nin aktardığına göre Mehmed Fehmî, Mondros Mütarekesi'ni takiben (30 Ekim 1918) İstanbul'daki müderrislik vazifesinden ayrılarak Bağdat'a geri döner; tekrar İstanbul'a dönmemesi üzerine istifa etmiş olarak kabul edilip görevine son verilir.⁵⁷ Mondros Mütarekesi'nin imzalandığı 30 Ekim 1918 yılından sonra İstanbul'dan ayrılarak Bağdat'tan önce Suriye'ye gider. Suriye'deki krallığın kurucusu I. Faysal (öl. 1933), devletin işleyişine katkı sağlamak amacıyla kendisini buraya çağırır.⁵⁸ Onun bu davete olumlu cevap vermesi, Ortadoğu'daki haritanın yeniden şekillenmesinde rol oynadığını ve yeni oluşumlara katkı sağladığını gösterir. Bu durumda Mehmed Fehmî'nin, Osmanlı Devleti'nden koparılan topraklarda kurulmaya çalışılan bağımsız Arap devleti fikrine destek verdiği ve bu fikrin hayata geçirilmesine katkıda bulunmak için Suriye'ye gittiği söylenebilir.⁵⁹ Suriye'de siyasi görevler üstlenmekten çok eğitimle ilgilenen Mehmed Fehmî Sorbonne, Cambridge ve Oxford gibi üniversitelere gider ve bu üniversitelerde çalışan hocalarla fikir teatisinde bulunur. Avrupa dönüşünde Fransa'nın mandası hâline gelen Suriye'ye gitmez; bunun yerine İngilizlerin desteğiyle Irak'a geçen ve orada yeni bir hükümet kurma düşüncesinde olan Kral Faysal'ın yanına, Irak'a döner.⁶⁰

Mehmed Fehmî, Irak'a döndükten sonra özellikle Kral Faysal'ın emri doğrultusunda saraydan uzaklaştırılmasıyla beraber yeni kurulan krallıkta siyasi faaliyetlere girişmekten kaçınır.⁶¹ Bu dönemde üstlendiği en önemli görev, Bağdat'ta 1922'de inşasına başlanan ve 1924'te açılan Âlü'l-Beyt Üniversitesi'nin rektörlük görevi olur. Söz konusu üniversite, Mehmed

⁵⁵ Muhammed Mehdî el-Basîr, *Târîhu el-kadiyyetü'l-îrâkiyye* (Bağdat: Matbaatü el-Felâh, 1923), 1/22-36; Muhammed İzzet Derveze, *Havle'l-hareketi'l-Arabiyyeti'l-hadîse* (Saydâ: el-Matbaatü'l-Asriyye, 1950), 1/32-33; Emîn Saîd, *es-Sevra*, 1/51-53; Birinci, Mehmed Fehmî'nin, Hizbü'l-ahd cemiyetinin faaliyetlerinde adının geçmediğini belirtmiştir. bk. Birinci, *Bağdatlı Müderriszâde*, 235.

⁵⁶ Sühreverdî, *Lübbü'l-elbâb*, 2/331; Ziriklî, *el-A'lâm*, 5/158; Muhammed Hüseyin ez-Zebidî, *Müzekkirâtu Rauf el-Bahrânî* (Beyrut: el-Müessesetü'l-Arabiyye li'd-Dirâsât ve'n-Neşr, 2009), 166.

⁵⁷ Birinci, *Bağdatlı Müderriszâde*, 235.

⁵⁸ Sühreverdî, *Lübbü'l-elbâb*, 2/330; Fehmî el-Müderris, *Makâlât*, 3/15.

⁵⁹ Yûsuf İzzeddin, *Fehmî el-Müderris*, 124.

⁶⁰ Yûsuf İzzeddin, *Fehmî el-Müderris*, 124-125.

⁶¹ Mehmed Fehmî'nin uzaklaştırılmasıyla ilgili ileri sürülen gerekçeler hakkında bk. Yûsuf İzzeddin, *Fehmî el-Müderris*, 150-156.

Fehmî'nin çabaları ve Kral Faysal'ın desteği sonucu kurulur.⁶² Mehmed Fehmî, kurulmasına öncülük ettiği üniversitede toplumun bilimsel ve kültürel anlamda ilerlemesi adına birtakım çalışmalarda bulunur.⁶³ 1930 yılında üniversitenin faaliyetlerinin sonlandırılmasıyla iyice inzivaya çekilen Mehmed Fehmi, 1940-41 yılında Irak'ta yapılan darbeden sonra evine kapanır ve 1944 yılında doğduğu Bağdat'ta vefat edene kadar edebî ve felsefî yazılar yazmaya devam eder.

Sonuç

Osmanlı Devleti'nin son dönemlerine bizatihi tanıklık eden ve XX. yüzyılın önemli Osmanlı-Arap münevverlerinden biri olan Bağdatlı Mehmed Fehmî'nin bir matbaada başlayan memurluk hayatı, araştırmacı ve düşünürlerin merakını celbeden bir serüvene bürünmüştür. Çocukluğunda Bağdat'ın ileri gelen alimlerinden ve Midhat Paşa'nın reformları sonucu açılan okullarda aldığı eğitim sayesinde kendini geliştiren Mehmed Fehmî, genç denebilecek bir yaşta ana dili Arapçanın yanı sıra Türkçe, Farsça ve Fransızca öğrenmiştir. 20'li yaşlara geldiğinde ise eğitim kurumlarında ve Arapça-Türkçe yayın yapan Zevrâ gazetesinde çalışmaya başlamıştır.

Mehmed Fehmî, gerek halk arasında yaptığı konuşmalarda kışkırtıcı ifadeler kullanması gerek de memurluk yaptığı dönemde mülkiye ile askeriye sınıfları arasındaki çekişmeler sonucu sürüldüğü Rodos adasından döndükten sonra İstanbul'a gelmiştir. Konjonktürün de etkisiyle yoğun bir şekilde sürdürülen cemiyet hareketlerinden nispeten uzak durarak kendini edebiyat tarihi çalışmalarına vermiştir. Bu alanda verdiği derslerden oluşan notları sonradan *Târîh-i Edebiyyât-ı Arabiyye* adıyla yayımlayarak Batı'da ve Ortadoğu'da birçok örneği olan Arap edebiyatı tarihi çalışmalarına yeni bir soluk getirmiştir. Dört ciltlik olarak tasarladığı serinin ilk halkasını oluşturan ve Osmanlıca kaleme alınan bu eser sayesinde Mehmed Fehmî, bir edebiyat tarihçisi olmanın ötesinde aslında -kendisi de farkında olmadan- bu yönde birçok iddianın da müşahhas cevabı olmuştur.

Dönemindeki birçok edebiyat tarihçisinin Osmanlı dönemi aleyhindeki iddialarından uzak bir şekilde edebiyat tarihine dair çalışmalar yapan Mehmed Fehmî'nin "kayıp halka, karanlık dönem vb." söylemleri kısmen de olsa geçersiz kılan dağdağalı hayatı; Osmanlı döneminde memuriyet hayatı, Dârülfünunun eğitim kurumunun işleyişi, edebiyat tarihi derslerinin içeriği ve edebiyat tarihi yazıcılığı gibi konularda aydınlatıcı bilgiler sunmaktadır. Bu konular arasında özellikle edebiyat tarihi yazıcılığı, Batı'da başlayan ve XX. yüzyılın

⁶² Yûsuf İzzeddin Fehmî el-Müderris, 159-167; Muvaffak Hâdî Sâlim - Ca'fer Mahmûd Selmân, "Câmiatü Âli'l-Beyt fi'l-İrâk 1922-1930", *Mecelletü Diyâli*, 61 (2016), 589-604.

⁶³ Fehmî el-Müderris, *Makâlât*, 3/69 vd.

başlarında Doğu'ya taşınmasıyla beraber ciddi bir şekilde artan Arap edebiyatı tarihinin dönemlendirilmesi çerçevesinde ortaya atılan iddialar noktasında önem arz etmektedir. Mehmed Fehmî, hayatı boyunca karşılaştığı birçok sıkıntıya rağmen kaleme aldığı *Târîh-i Edebiyyât-ı Arabiyye*'de yaptığı sınıflandırmadan hareketle söz konusu iddialara katılmadığını göstermiştir. Bununla beraber dört ciltlik olarak tasarladığı edebiyat tarihi projesi, Birinci Dünya Savaşı dolayısıyla sadece birinci ciltle sınırlı kalmıştır. Savaş bittikten hemen sonra Ortadoğu'daki oluşumlara katkı vermek amacıyla Suriye'ye sonra da Irak'a giden ve 1944 yılında Bağdat'ta vefat eden Mehmed Fehmî'nin, burada eğitimle ilgilenmesine rağmen yarım bıraktığı edebiyat tarihini tamamlamamış olması, Osmanlı dönemi Arap edebiyatı tarihi yazıcılığı için bir kayıptır. Bu çalışmada söz konusu kaybın az da olsa telafi edilebilmesi için Mehmed Fehmî'nin hayatına değinilmiştir. Çalışmada hareketli ve envai türlü bir serencama sahip olduğu anlaşılan müellifin eserlerinin, Osmanlı dönemi Arap edebiyatı tarihi yazıcılığı için müstakil bir çalışmada ayrıntılı bir şekilde incelenmesinin gerekliliği sonucuna varılmıştır.

Kaynakça

- İvaz, Ahmed Hâfız. *Fethu Mısır el-Hadîs ev Napolyon Bonapart fî Mısır*. Kahire: Matba'atü Mısır, 1925.
- Âyiş, Abdülfettâh. *Mu'cemü'l-üdebâ mine'l-'asri'l-câhilî hattâ 2002*. 7 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2002.
- Abdullâh, İnâs Sa'dî Abdullâh. *Târîhü'l-İrâk el-hadîs 1258-1918*. Bağdat: Dâr ve Mektebetü 'Adnân, 2014.
- el-Askalânî, Ebû'l-Fazl Fadl Şihâbüddîn Ahmed b. 'Alî b. Muhammed. *el-Emâli'l-mutlaka*, thk. Hamdî b. 'Abdilmecîd b. İsmâ'îl es-Selefi. Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1995.
- Azmi, Hâlis. "Fehmî el-Müderriş". *Ceridetüt'I-Medâ-Mulhak: Zâkira 'Irâkiyye* (2009).
- el-Basîr, Muhammed Mehdî. *Târîhu'l-kadiyyeti'l-İrâkiyye*. 2 Cilt. Bağdat: Matbaatü el-Felâh, 1923.
- Bayrak, Meral, *1821 Mora İsyanı ve Yunanistan'ın Bağımsızlığı*. Eskişehir: Eskişehir Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1999.
- Birinci, Ali. "Bağdatlı Müderriszâde Mehmed Fehmî Efendi'nin Hikâyesi". *Yeni Türkiye Dergisi* Sayı 84 (2016), 224-240.
- BEO, Osmanlı Arşivi. *Babialı Evrak Odası (BEO)*, No. 2688, Gömlek No. 201543.
- BOA, Osmanlı Arşivi. (BEO). No. 2955, Gömlek No. 2.

- BOA, Osmanlı Arşivi. *Dahiliye Nezareti Mektubî Kalemi (DH. MKT.)*. Dosya No. 1016, Gömlek No. 13/105.
- BOA, Osmanlı Arşivi. (DH. MKT.). Dosya No. 1016, Gömlek No. 13/102-103.
- BOA, Osmanlı Arşivi. (DH. MKT.). No. 1016, Gömlek No. 13/4 ve 7.
- BOA, Osmanlı Arşivi. (DH. MKT.). No. 1016, Gömlek No. 13/58.
- BOA, Osmanlı Arşivi. (DH. MKT.). No. 1016, Gömlek No. 13/70.
- BOA, Osmanlı Arşivi. (DH. MKT.). No. 1016, Gömlek No. 13/54.
- BOA, Osmanlı Arşivi. (DH. MKT.). No. 1035, Gömlek No. 62.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Dahiliye Nezareti Şifre Kalemi Belgeleri (DH. ŞFR.)*. No. 364, Gömlek No. 4.
- BOA, Osmanlı Arşivi. *Tesri-i Muamelat ve Islahat Komisyonu (DH. TMIK. M.)*. No. 159, Gömlek No. 58.
- BOA, Osmanlı Arşivi (BOA. İ. HUS.). No. 134, Gömlek No. 64.
- BOA, Osmanlı Arşivi (BOA. İ. HUS.), No. 148, Gömlek No. 3.
- BOA, Osmanlı Arşivi (BOA. Y. PRK. ASK.). No. 239, Gömlek No. 95.
- BOA, Osmanlı Arşivi (BOA. Y. PRK. KOM.). No. 15, Gömlek No. 10.
- BOA, Osmanlı Arşivi (BOA. Y.MTV.). No. 278, Gömlek No. 124.
- BOA, Osmanlı Arşivi. (BEO). No. 2808, Gömlek No. 210565/5.
- Cebertî, Abdurrahman b. Hasan. *'Acâibü'l-âsâr fi't-terâcim ve'l-ahbâr*, thk. A. Abdurrahman Abdurrahim. 8 Cilt. Kahire: Dârü'l-Kütübi'l-Mısriyye, 1998.
- Cevdet Paşa, *Târîh-i Cevdet*. 12 Cilt. İstanbul: Matbaa-i Osmâniyye, 1309.
- Demirayak, Kenan. "Osmanlı Dönemi Arap Edebiyatı Üzerine Değerlendirmeler", *Şarkiyat Mecmuası*, 26 (2015), 31-62.
- Derveze, Muhammed İzzet. *Havle'l-hareketi'l-Arabiyyeti'l-hadîse*. 6 Cilt. Saydâ: el-Matbaatü'l-Asriyye, 1950.
- el-Eserî, Muhammed Behcet. *A'lâmü'l-İrâk*. el-Matbaatü'l-Selefiyye, 1926.
- el-Fâhûrî, Hannâ. *el-Câmi' fi târîhi'l-edebi'l-Arabî: el-edebü'l-hadîs*. Beyrut: Dârü'l-Cîl, 1986.
- Faroqhi, Suraiya (ed.). *Türkiye Tarihi: Genç Osmanlı İmparatorluğu*. çev. Fethi Aytuna. 4 Cilt. (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2. bs., 2016.

- Fehmî el-Müderris, *Makâlât Fehmî el-Müderris*, hzr. Abdülhamid er-Reşûdî-Hâlid Muhsin İsmâil. 3 Cilt. Bağdat: Mektebetü'l-Endelüs, 1970.
- Gâzî, Sicâd/Seccâd. "Fehmî el-Müderris: Ebrezü reîsi tahrîr li'z-Zevrâ el-İrâkiyye". *el-Merkezü'l-Arabî el-İklîmî li'd-Dirâsât el-İlâmiyye li's-Sükkân ve't-Tenmiye*, 88 (1997), 48-50.
- Hassânî, Abdürrezzâk, *el-İrâk kadîmen ve hadîsen*. Sayda: Matbaatü'l-İrfân, 3. bs., 1958.
- Heykel, Ahmed Heykel. *Tetavvürü'l-edebi'l-hadîs fi Mısır: Min evâli'l-karni't-tâsi' aşer ilâ kiyâmi'l-harbi'l-ûlâ el-âlemiyye*. Kahire: Dârü'l-Ma'ârif, 6. bs., 1994.
- İzzeddîn, Yûsuf. "Mahtûtât ferîde mechûle li'l-Üstâz el-Kebîr Fehmî el-Müderris", *Mecma'u'l-Lugati'l-Arabiyye*, 81 (1997), 87 ve 92.
- İzzeddin, Yûsuf. *Fehmî el-Müderris: Min rüvvâdi'l-fikri'l-Arabî*. Kahire: Me'hadü'l-Bühûs ve'd-Dirâsât el-Arabiyye, 1970.
- Kehhâle, Ömer Rızâ. *Mu'cemü'l-müellifîn*. 15 Cilt. Beyrut: Dârü'l-İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1957.
- Kılıç, Hulusi. "Bağdatlı Mehmed Fehmî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 4/448-449. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Kızıklı, Zafer. "İstanbul Dârülfünûnu'ndan Bir Şahsiyet: Bağdatlı Mehmed Fehmî", *XVI. Türk Tarih Kongresi*. 6/249-256, 2010.
- Mantran, Robert vd. "Irak", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 19/91 vd. İstanbul: TDV Yayınları.
- M. M. Badawi, (ed.), *Modern Arabic Literature*. Cambridge: Cambridge University Press, 2. bs., 1997.
- Mecelletu "İrâkiyyûn"*. "Fehmî el-Müderris". (Haz. Kolektif), 2211/1-15, 2011.
- Mehmed Fehmî, Bağdatlı Müderriszâde, *Târîh-i Edebiyyât-ı Arabiyye*. haz. İsmail Araz. 2 Cilt. Ankara: Fecr Yayınları, 2021.
- Neccâr, Cemîl Mûsâ, *el-İdâretü'l-Osmâniyye fi Bağdâd: min 'ahdi'l-Vâlî Midhat Bâşâ ilâ nihâyeti'l-hükmi'l-Osmânî 1869-1917*. Kahire: Mektebetü Medbûlî, 1991.
- Nevâr, Abdülazîz Süleyman. *Târîhü'l-İrâki'l-hadîs: Min nihâyeti hükmi Dâvûd Paşa ilâ nihâyeti hükmi Midhat Paşa*. Kahire: Dârü'l-Kâtibi'l-Arabî li't-Tibâ'a ve'n-Neşr, 1968.
- er-Râfi'î, 'Abdurrahmân. *Târîhu'l-hareketi'l-kavmiyye ve tetavvuri nizâmî'l-hükm fi Mısır*. 3 Cilt. Kahire: Matba'atü'n-Nahda, 1929. 1/283-285.

- Sâlim, Muvaffak Hâdî – Selmân, Ca'fer Mahmûd. "Câmi'atü Âli'l-Beyt fi'l-'Irâk 1922-1930". *Mecelletü Diyâlî*, 61 (2016), 589-604.
- Sâmerrâî, İbrâhîm. *es-Seyyid Mahmûd Şükrî el-Âlûsî ve Bulûgü'l-ereb*. Lübnan: el-Müessesetü'l-Câmi'iyye li'd-Dirâsât ve'n-Neşr ve't-Tevzî', 1992.
- Selçuk, Mustafa. *İstanbul Darülfünun Edebiyat Fakültesi (1900-1923)*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2010.
- es-Sühreverdi, Muhammed Sâlih, *Lübbü'l-elbâb*. 2 Cilt. Bağdat: Matbaatü'l-Ma'ârif, 1933.
- Şâkir, Mahmûd Muhammed. *Risâle fi't-tarîki ilâ sekâfetinâ*. Kahire: Matba'atü'l-Medenî, 1987.
- Şerâre, 'Abdüllatif, *Vahdetü'l-'Arab fi'ş-ş-ri'l-'Arabî: Dirâse ve nusûs ş-i'riyye*. Beyrut: Merkez Dirâsât el-Vahdeti'l-'Arabiyye, 1988. 1
- Takkûş, M. Süheyl. *Târîhü'l-'Irâk: el-hadîs ve'l-mu'âsir*. Lübnan: Dârü'n-Nefâis, 2015.
- el-Ömerî, Hayrî. "Fehmî el-Müderriş". *Mecelletü'l-Aklâm*, Irak, 4 (Nisan 1964).
- Yavuz, Yusuf Şevki. "Âlûsî, Mahmûd Şükrî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 2/548-549. İstanbul: TDV Yayınları, 1989.
- ez-Zebîdî, Muhammed Hüseyin. *Müzekkîrâtu Raûf el-Bahrânî*. Beyrut: el-Müessesetü'l-'Arabiyye li'd-Dirâsât ve'n-Neşr, 2009.
- Zeydân, Corcî. *Târîhu âdâbi'l-lugati'l-'Arabiyye*. 4 Cilt. Kahire: Dârü'l-Hilâl, nşr. Şevkî Dayf, t.y.
- ez-Ziriklî, Hayrüddîn b. Mahmûd b. Muhammed. *el-A'lâm*. 8 Cilt. Beyrut: Dârü'l-'İlm li'l-Melâyîn, 2002.

From Exile To Teaching: Ottoman Intellectual And Literary Historian Müderriszâde Mehmed Fehmi's Adventure

Res. Asst. İsmail ARAZ

Extended Summary

Studies based on the history of Arabic literature in the 19th century gained momentum with the orientalist's journeys to the Orient for research and analysis. The overwhelming majority of these researches and studies in the types of copyright, publication, verification, and criticism consist of personal portraits of researchers who see themselves as the authority rather than knowing or defining the Orient, shaping the image and boundaries of the Orient according to the world they belong to. It is possible to say that in the background of the shaping of the portraits in question, there was the Egyptian occupation in the Orient to end the Ottoman Empire's sovereignty, which was the main political power of the period. As it is known, Napoleon Bonaparte's (d. 1821) landing in Egypt accompanied by many scientists was effective in shaping the imagination of the Occident. This operation, which took place in 1798, brought about the establishment of mutual relations between the East and the West in socio-cultural fields, especially in the military. These relations, which were strengthened with the support of the Egyptian Governor of the time, Kavalalı Mahmad Ali Pasha (d. 1849), led some of the students sent to Europe to adopt the idea of Westernization without criticism after returning to Egypt. What should be emphasized here is not the question of whether the researchers of the period should benefit from the achievements of the West in the way of progress. The main issue is that before Napoleon's invaded Egypt in 1798, the Ottoman government, which ruled in the region, was defined as "darkness and tyranny", on the other hand, the period that started with the influence of the West after the occupation is perceived as "resurrection, re-awakening". These two opposing distinctions had a guiding effect in determining the content of studies centered on the history of Arabic literature in the 19th century. Corci Zaydan (d. 1914) and literary historians who followed him described the Ottoman Empire period as a period that caused the pause of Arabic literature by touching on these two distinctions. This period, which is described as the "missing link", caused the literary movements to stop and the literary products to degenerate according to some Arab literature historians. Based on these explanations, in this study, the life of Baghdadi Modarriszade Mahmad Fahmi (d. 1994), who witnessed the allegations made against the Ottoman Empire in a period that caused political and material losses in many places, was examined. To better understand the political and socio-cultural structure of the period in which Mahmad Fahmi lived, first of all, general information is given within the framework of the historical background. Through the background, it is aimed to determine the formation of the political and intellectual thoughts of some researchers of the period, especially literary historians, and the attitude of Mahmad Fahmi towards this formation. In this context, the environment in which he grew up in Baghdad, where he opened his eyes to the world, the education he received and the duties he fulfilled were also referred to. In the study, especially the event that happened to him in Baghdad and which led to his exile is emphasized. While Mahmad Fehmi was the printing press manager in Baghdad, the disagreements between the civil and military classes became a turning point in his life. As a result of the army's predominance in these conflicts, he was exiled to Rhodes by the order of Sultan Abdulhamid II (died 1918). When it was soon realized that he was innocent, he was allowed to return to Baghdad by the order of the Sultan. However, after a short stay in Baghdad, where he returned, he decided to come to Istanbul. In the study, the exile event of Mahmad Fahmi and his arrival in Istanbul were especially examined. The fact that he started to teach the history of literature in Darulfunoon, which was one of the most important educational institutions of the period, after he came to the capital of the Ottoman Empire, invalidated the statement "the Ottoman period interrupted Arabic literature" that included in some literary history books written during his time.

So much so that Mahmad Fahmi not only gave lectures at Darulfunoon; but also compiled the notes of the lectures he gave and published *Tarikh-i Adabiyat-ı Arabiyye*, the most comprehensive work written in its field during the Ottoman Empire. This work, which was published in the center of the administration without any restrictions or hindrance, is very important in that it is a concrete answer to the allegations that are put forward to hinder the progress of Arabic literature. Therefore, in this study, attention was drawn to the dynamic life story of Mahmad Fahmi, one of the important Arab-Ottoman intellectuals of the 20th century, through the exile event. In order to illuminate the issue objectively, archive documents giving information about the exile were used. At the same time, the existence of anecdotes related to the subject in Arabic sources was determined and presented from a scientific perspective. Despite this event, which was a turning point in Mahmad Fahmi's life, attention was also drawn to the fact that he came to Istanbul and gave lectures on the history of literature without encountering any difficulties. This study, which is based on historical data, was concluded by pointing out that the Arab-Ottoman intellectual Mahmad Fahmi, within the framework of the findings, shed light on the aforementioned life story and gave answers to many claims, therefore, it is necessary to focus on his life in order to determine these answers.

Keywords: Arabic Literature, Historiography of Literature, Mehmed Fehmi, Ottoman Empire, Lost Period.

